

Pappersbruken i Södra Vi

Södra Vi socken intar en aktningvärd ställning i historien om handpappersbruken i Sverige genom att inte mindre än tre bruk voro förlagda där. Bruken tillkom under loppet av två år, Bråneholm år 1814 samt Gustafsholm och Mariedahl år 1815.

I särskilda bilagor i denna historik lämnas en översikt om pappersmakarkonstens utveckling i världen från dess ursprungsland, Kina, samt dess tidsmässiga utbredning i vårt land. Kalmar län har givits en särskild bilaga, därtill berättigad av följande skäl. Förutom att Södra Vi tillhör detta län intager nämligen Kalmar län den numerära tätplatsen med ej mindre än 22 handpappersbruk.

Långt in på 1700-talet stod många hinder i vägen för papperets inhemska tillverkning. Här kan först nämnas att inhemska yrkesvana saknades, varför de äldsta bruken måste inleda sin verksamhet med i konsten förfarna utlänningar. Råvaran var linne och det tog tid för upplysning om tillvaratagande och ordnad insamling av slitna linneplagg för att möjliggöra pappersbrukens verksamhet. Bearbetningen av linnet till pappersmassa skedde i s.k. stampverk, vilka krävde omfattande anläggningar för att lämna nöjaktigt resultat. På 1700-talet hade den s.k. holländaren så småningom ersatt stampverken, vilket möjliggjorde betydligt mer begränsade anläggningar. Slutligen var Kungl. Kommerskollegium en kontrollerande myndighet med stränga bestämmelser om äganderätten till mark och vattenfall, jämte uppsikt om råvarutillgång för tidigare etablerade anläggningar. Härtill kom klagorätt för dessas innehavare innan de nya brukens tillstånd beviljades. Följden av dessa hinder kan avläsas i brukens historia, varvid grundarna av handbruken kan indelas i tre kategorier enligt följande.

De första bruken grundades av Sveriges kungar och högsta ämbetsmän. Redan Gustav Vasa insåg värdet av att införa pappersmakeri i landet och den anläggning som kom till stånd några år efter hans död – vid Stockholms ström 1565 – var planerad av Gustav Vasa på 1550-talet. Detta bruk under en Torbjörn Klockares ledning kunde dock endast hållas i drift allra längst till år 1578. Det finns full anledning att beteckna detta första försök med ett inhemskt pappersbruk som misslyckat, då endast enstaka ark därifrån har påträffats. Ett svenskt pappersbruk med något bättre framgång byggdes i Uppsala år 1612 på initiativ och med aktivt stöd av Gustaf II Adolf. Brukets uppgift var i första hand att tillgodose Uppsala universitets mycket angelägna behov av papper. Mästaren vid namn Arnold Schtolt kom från Tyskland. Denne var även byggmästare och från omkring 1620 ledare för Uddby pappersbruk vid Tyresö slott där Axel Oxenstiernas broder, riksdrotten Gabriel Gusson Oxenstierna var slottsherre. Härmed hade konsten att tillverka papper tagits upp av rikets högre ämbetsmän och den andra etappen inletts för grundandet av bruken. Det stora antalet bruk som byggdes under 1600- och 1700-talet var i flertalet fall grundade av adelsmän, präster eller jurister och vanligen förlagda till gods och herresäten där annan industriell verksamhet redan tidigare bedrevs, såsom järnbruk, smedjor, sågverk eller kvarnar. Men under tiden utbildades ett med åren allt mer utökat antal svenskar till pappersmakare. Yrket blev samordnat med skråväsendets arbetsformer där mästare, gesäller och lärlingar följde de stränga regler som hantverkets utövare hade att följa. Den tredje etappen blev pappersmakarnas egen och ett stort antal anläggningar under 1800-talets första halvsekel grundades av pappersmästare.

På 1500- och 1600-talet var den inhemska förbrukningen av papper helt ringa. Endast på allra högsta nivå bland rikets innevånare hade man användning därav. Skrivkunnigheten var låg, läskunnigheten likaså. Behovet av böcker fanns endast hos ett fåtal av landets innevånare. Kungen och en liten krets av landets styresmän var de enda som vid sidan om rättsväsendet och prästerskapets högre prelater voro läs- och skrivkunniga eller hade någon kontakt med det tryckta ordet. Universiteten i Uppsala och Lund jämte stiftsstädernas läroverk var landets enda skolor medan allmogen lämnades helt utan boklig bildning. Prästerna ordnade längre fram konfirmationsundervisning för barnen, där dock länge endast fåtalet lärde sig läsa, ännu färre att skriva.

Sådan var situationen ännu i början av 1800-talet. Men då började en ny tid som beredde vägen de stora förändringar som skulle infinna sig under detta sekel.

Till gårdarna kring Brånhult kom på 1800-talets början den erfarne pappersmakaren Carl Holmström. Han kunde draga sig till minnes hur bönderna i Virserum under ledning av en riksdagsman slagit sig samman och ordnat Fröåsa pappersbruk år 1802. Själv hade han kommit dit som den förste pappersmakaren på platsen redan år 1800. Nu hade han på flera bruk samlat ytterligare erfarenheter i yrket och beslutat sig för att själv taga ledningen för en ny anläggning vid Brånhult. Bönderna gav sin sanktion och tecknade bevis för nyttjanderätt till vattenfall och byggnadsområde. Carl Holmström lyckades även driva igenom sina önskemål hos Kungl. Kommerskollegium, som beviljade honom privilegium 28/2 1814.

När kammarrättsrådet Gustaf Nordström på Ålhult något senare sökte rättigheter att grunda ett pappersbruk på sina ägor mötte detta säkerligen inga svårigheter. Ålhult var sedan länge känt för sina industrier. Då dessa så skilda områden varit till landets nytta beviljades honom privilegiet den 16/1 1815.

Samma år inlämnade protokollsekreterare Carl Jacob Drangel ansökan om att vid Marieholm, helt nära Brånhult, få anlägga ett pappersbruk. Det fordrades troligen en jurists sakkunskap och smidighet att föra detta ärende till ett lyckligt slut. Drangels ansökan beviljades 28/11 1815.

Vid pappersbruket i Ålhult, som erhöll namnet Gustafsholm efter sin grundare, anställdes den erfarne pappersmakaren J.P. Cederholm. Hans eftermäle har i allmänhet präglats av att han i slutet av 1820-talet drabbades av sjukdom. Under åren dessförinnan synes han ha drivit bruket med fast och säker ledning, vilket ej minst avtecknar sig i hans omvårdnad av flera unga lärlingar som han utbildade till gesäller.

Om bruket Mariedahl råder en viss osäkerhet beträffande personalen under dess första år. Husförhörslängden AI:4 1816-1820 upptager nämligen ej detta bruk och då socknens längd HI:5 för 1821-1825 förkommit är det först i husförhörslängden AI:6 1826-1832 som personaluppgifter föreligger om bruket. Pappersmakaren Jöns Eric Stenholm står i denna längd antecknad inflyttad till Mariedahl redan år 1814. Det är då troligt att denne ledde eller i varje fall deltog vid brukets uppbyggnad. De helt nära vid Brånholm boende pappersmakarna kan även tänkas till en del var i tjänst på Mariedahl under brukets första år.

När bruken kommit i verksamhet var det givetvis angeläget att sälja det tillverkade papperet. Leveranser skedde till städerna inom länet såsom Vimmerby, Västervik och Kalmar. Men det är mycket troligt att pappersleveranser även ägde rum till Stockholm. I sockenbornas intresse låg även att kunna komma över några ark papper för eget bruk. Så skedde i Södra Vi liksom annorstädes på orter där pappersbruk var i drift. Dessa papper användes bl.a. för inlagor till rättsärenden som förts till häradsrätten. Men man kan även vara övertygad om att kunskapssökande män ock kvinnor men även barn upplevde sitt livs lyckligaste händelse då de för första gången under sin levnad blivit ägare till ett eller några ark papper. På detta sätt blev bruken i Södra Vi fyrbåkar inom socknen och föregångare till den skola, först år 1842 blev lagstadgad att gälla inom hela landet.

Bruken medförde även att socknen genom förordningen om gesällvandringen erhöll utbyte med landets övriga delar. Därigenom ökades kunskapen om seder och bruk på andra orter och många Södra Vi-bor, som utbildats till pappersmakare drogo även till andra bygder i vårt land. I åtskilliga fall återvände de till hemorten efter några år medförande erfarenheter och kunskaper som då kom till nytta även för omgivningen på hemorten.

Att närmare ingå på brukens utformning och innehåll av redskap och mekaniska anordningar skulle kräva en ganska omfattande redogörelse. För bruken i Södra Vi är det lämpligare att rekommendera intresserade till ett besök vid närbelägna Ösjöfors pappersbruk, som är landets förnämsta kvarvarande handpappersbruk. Men även bruksplatserna i Södra Vi äro värda ett besök. Här och där finnas rester av byggnader och dammbyggnader kvar även om det mesta är borta.

De tre bruken mötte alla sitt öde då modernare metoder för pappersframställning börjat göra sig gällande. De första pappersmaskinerna inom landet tillkom redan på 1830-talet. Dessa voro dock ej i stånd att ensamma knäcka handbrukens existens. Först på 1860- och 70-talet då man med trä som råvara börjat tillverka mekanisk och kemisk trämassa blev ställningen ohållbar för de flesta bruken. Så även för Södra-Vi-bruken, vars verksamhet avslutades nästan lika tidsmässigt som de påbörjats. 1880-talet var det decennium då de nedlades.

Från 15 år in på 1800-talet och till ungefär lika lång tid före seklets slut utfördes handpappersmakarens yrke i Södra Vi. Dess främsta kännemärke var hårt arbete ty varje arks tillblivelse krävde så många handgrepp innan varan var färdig. De tunga handgreppen och de lättare växlade men var mödan ej alltid för handen måste fliten vara så mycket större liksom kunnande och konsten aldrig fick dagtingas. Råvaran, det slitna linnet garanterade varigenom brukens produkter finnas välbehållna i vår tid. Vattenmärken, skrivpapperens ljusa linjespel då arken lyftes mot ljuset ger besked om tillverkningsorten. Från Mariedahl har <????> vattenmärken medtagits i denna historik. En kyrkobok från Pelarne AI:1 1821-1828 har ark med v-m "BH" och "CHS", vilket säkerligen syftar på bruksnamn och grundaren för Bråneholm. Om Gustafsholms tillverkningar föreligga inga säkra rapporter om att skrivpapper tillverkades där. Men i en beskrivning av Ålhult omnämnes att Gustafsholms grågröna lumpapper utnyttjades för kanslier och kontor landet runt.

Dessa vittnesbörd om brukens produkter komma att bestå för all framtid. Här finns möjligheter till fördjupad forskning för arkeologer med studier av brukens husgrunder och vattenrännornas uppbyggnad, för vattenmärkesstudier inom vetenskapen som benämnes filigranologi men även för botanisten av de vid bruksplatserna kvardröjande kulturväxterna med blommor buskar och träd som vittna om mänsklig odling.

För den som ger sig hän åt uppgifter som

Så skrev Viktor Rydberg för nästan jämnt 100 år sedan.

Ha ni ej i vår tid grundad förhoppning om att den nya generationen åter vill gripa efter och frammana historiens minnen för att därmed på nytt återfå sin förlorade framtidstro. Länkarna kopplas åter samman.

Kanske den nya generationen åter söker sig till historiens minnen för att återfå sin framtidstro. Länkarna kopplas då åter samman.

Avskrift av en kopia av ett dokument från 1973 skrivet för hand av Carl-Erik Svensson, Södra Vi Hembygdsförening. Han dog 2010, 91 år gammal. Kopian har jag fått från Jan Svärd i Södra Vi Hembygdsförening.

Det som är överstruket i originalet har inte tagits med. Enstaka stavfel har rättats. Det finns ett ställe som inte har gått att tolka, det står inom <>. Texten avslutas även i kopian tvärt före hänvisningen till Viktor Rydberg. Det som kommer efter är också ordagrant avskrivet.

Göteborg 2011-04-05 Stefan Holmström